

*Koller Boglárka*¹

A szubszidiaritás értelmezései és alkalmazásának lehetőségei az Európai Unióban

Interpretations and Possible Applications of Subsidiarity in the European Union

A szubszidiaritás azt jelenti, hogy egy magasabb szintű társadalmi entitás nem jogosult eldönteni és kezelni azt, amit alacsonyabb szinteken hatékonyabban meg lehet tenni. A szubszidiaritás az egyének és kisebb társadalmi egységek, közösségek szabadsága védelmének záloga, hiszen megakadályozza, hogy a döntések mindig magasabb szinteken szülessenek, így érvényesülése hozzájárulhat ahhoz, hogy egyensúlyban tartsa a társadalom működését. Bár a fogalom tartalmilag, és diszciplinárisan sokkal tágabb értelemben is használatos, e tanulmány az európai, ezen belül is az európai uniós értelmezéshez nyújt keretet. A fogalom európai uniós születése a maastrichti szerződéshez köthető, és azóta tulajdonképpen az eurokrata szakzsargonban változó intenzitással, de állandóan szerepel. A téma aktualitását az említett uniós szerződés hatálybalépésének 30 éves évfordulóján túl, az Európai Unió jövőjéről szóló politikai, jogi és társadalmi diskurzus adja. Az EU jövőjéről szóló vitákban, és javaslatokban ugyanis felerősödtek a szubszidiaritás köré épített javaslatok. A tanulmány a fogalom konceptualizációja után integrációelméleti magyarázatokkal szolgál. Végül az EU jövőjéről szóló vitákban értelmezi a szubszidiaritás fogalmát és alkalmazásának lehetőségeit.

Kulcsszavak: szubszidiaritás, Európai Unió, többszintű kormányzás, az EU jövője

Subsidiarity means that a higher social entity is not entitled to decide and manage what can be done more effectively at lower levels. Subsidiarity protects the freedom of individuals and smaller social units and communities by preventing decisions from always being taken at higher levels, and can therefore contribute to a balance in society. Although the concept is used in a much broader sense in terms of content and discipline, this study provides a framework for a European interpretation, including

¹ Jean Monnet Chair, tanszékvezető egyetemi tanár, Nemzeti Közszerzői Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Európa-tanulmányok Tanszék, e-mail: koller.boglarka@uni-nke.hu

that of the European Union. The birth of the term in the European Union can be traced back to the Maastricht Treaty, and since then it has in fact been a constant element in Eurocratic jargon. The topicality of the subject, beyond the 30th anniversary of the entry into force of the Maastricht Treaty, is the political, legal and social discourse on the future of the European Union. In the debates and proposals on the future of the EU, proposals based around subsidiarity have been intensified. After conceptualisation, this paper provides theoretical interpretations. Finally, it examines the concept of subsidiarity and the possibilities for its application in the debates on the future of the European Union.

Keywords: subsidiarity, European Union, multi-level governance, the future of the EU

Bevezetés

A szubszidiaritás fogalma nem csak európai, és nem is csak európai uniós kontextusban értelmezhető. A szubszidiaritás azt jelenti, hogy egy magasabb szintű társadalmi entitás nem jogosult eldönteni és kezelni azt, amit alacsonyabb szinten hatékonyabban meg lehet tenni. A szubszidiaritás az egyének és kisebb társadalmi egységek, közösségek szabadsága védelmének záloga, hiszen megakadályozza azt, hogy a döntések mindig a magasabb szinteken szülessenek, így a szubszidiaritás érvényesülése hozzájárulhat ahhoz, hogy egyensúlyban tartsa a társadalom működését. A szubszidiaritás keresztény érték, a katolikus társadalmi gondolkodás központi fogalma, amely ma már számos diszciplínában széles körben értelmezett és kutatott terminus, így a filozófiában, az üzleti és szervezeti tudományokban,² valamint a jog- és a politikatudományban is. A szubszidiaritás szintén központi téma az állam szerepéről, a demokráciáról, a kormányzásról és a nemzetközi politikáról szóló vitákban is. És végül a szubszidiaritás az európai integráció egyik legfontosabb alapelve. Jacques Delors a nyolcvanas évek végén tartott bruges-i beszédében úgy vélte, hogy a szubszidiaritás érvényesülése révén válik összeegyeztethetővé a nemzethez való kötődés és az egységes Európa létrehozása.³ Ebből kiindulva, valóban Európa jövőjének mágikus kulcsaként tekintünk a szubszidiaritásra?

Az Európai Unió tagállamai nemrégiben kijelentették, hogy a szubszidiaritás elve alapján kell az Európai Uniónak a jövőben működni. Az Európa jövőjéről szóló konferencián az Unió vezetői mind egyetértettek abban, hogy „[k]özösen vállaljuk, hogy meghallgatjuk az európaiakat, és lépéseket teszünk a konferencia ajánlása nyomán hatásköreink, valamint az uniós Szerződésekből foglalt szubszidiaritási és arányossági elvek maradéktalan tiszteletben tartása mellett”.⁴ Bár e tanulmány a szubszidiaritás fogalmának értelmezésére fókuszál, ezen a ponton szükséges megjegyezni, hogy az európai uniós jogi dokumentumokban a szubszidiaritás az arányosság elvével együtt

² OSTROM 1990.

³ Delors 1989.

⁴ Együttes Nyilatkozat 2021.

szerepel, amely utóbbi biztosítja azt, hogy az Unió tevékenysége a szerződésekben rögzítettek túl nem terjedhet.

A szubszidiaritás nem új fogalom, először 1986-ban jelent meg az Európai Unió elsődleges joganyagában, amikor az Egységes Európai Okmány a környezetvédelmi politikához kapcsolódóan utalt rá. A fogalom kodifikációjában azonban a maastrichti szerződés jelentette a mérföldkövet. E szerződés, amely létrehozta az Európai Uniót, és további fejlődésének logikáját évtizedekig meghatározta, 1993-ban lépett hatályba. Vagyis 2023-ban már a szubszidiaritás jogelv európai uniós születésének harmincadik évfordulóját ünnepeljük. A kilencvenes években vált a fogalom az úgynevezett eurokrata szakzsargon sokat emlegetett fogalmává, és azóta is jelen van az Európai Unióról szóló jogi, politikai és tágabb társadalmi diskurzusban.⁵

A maastrichti szerződés aláírásának időszaka bizonyos értelemben sok hasonlóságot mutat jelenkorunkkal. Az 1990-es évek elején is válaszút előtt állt Európa. Hatalmas kihívásokkal nézett szembe a közösség mind a keleti blokk összeomlása, mind belső kihívások miatt. Európának újra kellett alkotnia önmagát, és saját jövőjével kapcsolatban megtalálnia a legjobb scenáriót. A kilencvenes években az európai egységről alkotott elképzelések két fő kihívás köré szerveződtek. Egyrészt terítéken volt a gazdasági és monetáris unió létrehozása, valamint a politikai unió megalkotása is. Mindkettő nagyon érzékeny kérdés volt a tagállamok szuverenitása szempontjából, ezért két külön kormányközi konferenciát (IGC) hívtak össze a megtárgyalásukra. Hamar kiderült azonban, hogy az európai és a nemzeti döntéshozók eltérő véleményen voltak a politikai unió természetéről, és abban sem tudtak könnyen megegyezni, hogyan valósítsák meg a gazdasági és monetáris uniót. A létrejött szerződés kompromisszumos megoldás volt, a nemzetek feletti és a kormányközi logikát együttesen megjelenítve. Bár számos támogatója akadt ennek a megoldásnak, néhány tagállam a pilléres modellben is szuverenitást veszélyeztető elemeket látott, ezért ellenezte azt. Németország például ragaszkodott ahhoz, hogy a szubszidiaritás szerepeljen a szerződés szövegében, gátat szabva ezzel a nem kívánt föderalizációnak. De már a kilencvenes években is létezett egy ettől eltérő értelmezés. Az európai integráció továbbfejlődésének biztosítékaként is tekintettek rá, amely biztosíthatja, hogy a döntések a megfelelő szinteken szülessenek. Az Európai Bizottság akkori elnöke, Delors úgy vélte, hogy tulajdonképpen a szubszidiaritást egy nemzetállamokból álló és föderatív Unióvá fejlődő egységben érdemes értelmezni.

Ma már tudjuk, hogy az Európai Unió nem vált föderális entitássá, de a kilencvenes évek óta nem csupán a gazdasági integrációban, de egyéb szakpolitikai területeken is magas integráltságú, regionális egységgé fejlődött. Harminc évvel a maastrichti szerződés után, 2023-ban az Európai Unió ismét válaszút előtt áll. Többes gyökérzetű, immár permanens válsággal, gazdasági, intézményi, politikai, legitimitási és bizalmi válsággal küzd, és a közelmúltban átélt egy százezrek életét követelő világválságot, és az integráció történetében eddig példa nélküli, a szomszédban dúló háborúval és annak minden negatív hatásával szembesül. A válságmenedzsment időszakában az Unió a saját hatékonyságát is folyamatosan teszteli. Ezért is van az, hogy az önértelmezéséhez kapcsolt kérdések egyre többször kerülnek előtérbe. Milyen szerepet fog játszani az Európai

⁵ MARQUARDT 1994: 617.

Unió a jövőben? Képes lesz-e hatékonyan kezelni a növekvő számú belső és külső kihívásokat? Több vagy kevesebb uniós szintű döntésre van-e szükség? Hogyan kerülnek közelebb az uniós polgárok a döntésekhez, és hogyan lehet őket jobban bevonni a saját jövőjük alakításába? Az EU egy központositottabb politikai unió felé tart, vagy inkább a tagállamok, esetleg a régiókkal, helyi közösségekkel együtt irányított közössége felé? Maastricht idején is felmerültek ezek a kérdések, és ma is gyakran feltesszük őket. Lehet-e úgy tekinteni a szubszidiaritásra, mint olyan fogalomra, amely képes áthidalni az EU jelenlegi és jövőbeli szervezetével kapcsolatos ellentétes megközelítéseket?

Konceptualizáció

Bár a politikai integráció és politikai unió megteremtésének hosszú távú célja jelen volt az európai integráció ötvenes évekbeli indulásától fogva, az integráció egyes fokozatait, először a gazdasági integráció lépéseit, így a vámuniót, a közös piacot, majd az egységes belső piacot fokozatosan valósította meg az Európai Közösség.⁶ A hetvenes évekig azonban az integráció politikai komponense és a polgárok részvételére épülő közösség kevesebb figyelmet kapott. Leo Tindemans belga miniszterelnök volt az első, aki egy átfogó jelentésében⁷ a szubszidiaritás fontosságát hangsúlyozta, az európai integráció túlzott terjeszkedésének ellenőrzése érdekében.⁸ Nem véletlen, hogy az európai identitás és a polgárok közvetlen kapcsolata megteremtésének szükségessége először ebben a jelentésben szerepelt.⁹ Bár az 1987-es Egységes Európai Okmány tartalmazott hivatkozást a szubszidiaritás koncepciójára a környezetvédelmi politika területén, a maastrichti szerződés jelentette a mérföldkövet a fogalom kodifikációjában.¹⁰

A Jean Monnet ötletére építő Schuman-terv az európai integráció felépítésében a funkcionalista megközelítést kódolta. Az elképzelés az volt, hogy a szektorális területen kialakított együttműködés fokozatosan kapcsolja össze a tagállamokat, kiterjesztve együttműködésüket új területekre, különösen a gazdasági integráció vonatkozásában.¹¹ Ennek megfelelően az európai integráció először technokrata útvonalat választott az ESZAK létrehozásával.¹² Teret engedve az úgynevezett spill over folyamatoknak, szisztematikusan haladt előre a mélyebb gazdasági integráció megvalósításában. Kezdetben az integráció tehát messze volt a politikától és az európai polgároktól: az úgynevezett „permisszív konszenzuson”¹³ alapult. Az alapító atyák ugyanis úgy vélték, hogy e megengedő konszenzus biztosíthatja a hosszú távú fennmaradását.

A helyzet az 1990-es években külső körülmények, különösen a bipoláris struktúra összeomlása, a kelet-közép-európai rendszerváltások és belső kihívások, így a gazdasági és monetáris unió elindítása, valamint az Európai Unió létrehozása miatt megváltozott.

⁶ BALASSA 1961.

⁷ TINDEMANS 1976.

⁸ MARQUARDT 1994: 620.

⁹ TINDEMANS 1976.

¹⁰ Egységes Európai Okmány 1987.

¹¹ European Union [é. n.].

¹² Európai Szén- és Acélközösség.

¹³ HOOGHE-MARKS 2009.

Ezzel párhuzamosan, a kilencvenes évektől az integráció politikai jellege megerősödött,¹⁴ a korábbi „megengedő konszenzust” (*permissive consensus*) „a korlátozó vita” (*constraining dissensus*) időszaka váltotta fel.¹⁵ Egyre több politikai kérdés került ki a technokrata intézményrendszerből a politikai arénába és jelent meg a politikai diskurzusban. Az európai kérdések a polgárok közötti kommunikációban is megjelentek. E vélemények azonban nem voltak szükségszerűen támogatók. Az euroszkeptícizmus jelensége először a kilencvenes években, azóta pedig különböző változatokban és változó intenzitással a mai napig jelen van az Európai Unió jövőjéről szóló vitákban.

A maastrichti szerződés a következőképpen deklarálta a szubszidiaritást:

„Azokon a területeken, amelyek nem tartoznak kizárólagos hatáskörébe, a szubszidiaritás elvének megfelelően a Közösség csak akkor és annyiban jár el, amennyiben a tervezett intézkedés céljait a tagállamok nem tudják kielégítően megvalósítani, és ezért a tervezett intézkedés terjedelme vagy hatása miatt azok közösségi szinten jobban megvalósíthatók. A Közösség intézkedései nem léphetik túl az e szerződés célkitűzéseinek eléréséhez szükséges mértéket.”¹⁶

Bár mérföldkönek tekinthető, a maastrichti szerződés nem nyújtott világos iránymutatást a szubszidiaritás elvének alkalmazásához. A szerződés ratifikációjával kapcsolatos problémák következtében azonban a fogalom egyre gyakrabban szerepelt politikai vitákban, és e vitákban „a nemzeti identitás védelmében vívott csatában használt frontvonalbeli fegyverré vált”.¹⁷ Sajnálatos módon ez azt eredményezte, hogy a szubszidiaritás szűkített, leegyszerűsített értelmezésben jelent meg, ami leginkább a tagállamok és az Unió kettős hatásköri viszonyára utalt, és kizárta a regionális és helyi szereplők értelmezését, és érdekeik, részvételi igényeik szélesebb körű figyelembevételét. John Major 1993-as beszéde ezt az értelmezést tükrözte: „Vegyük például a szubszidiaritást, amit én nemzeti előnynek nevezek. A szubszidiaritás az európai jogban rögzíti azt az elvet, hogy a Közösségnek nem szabad olyat tennie, amit a tagállamok jobban meg tudnak tenni maguk is.”¹⁸

Maastricht után, valamennyi új szerződésben megjelent a fogalom. Az amszterdami szerződéshez rendelt jegyzőkönyv iránymutatást tartalmazott a szubszidiaritás és arányosság elveivel kapcsolatban,¹⁹ és a szubszidiaritás alkalmazása kötelezővé vált. Míg a politikai vezetők továbbra is hasznos elvként tekintettek a szubszidiaritásra az Unió túlzott terjeszkedésének megakadályozásához, annak jogi kodifikációja és ezzel a fogalom finomítása és alakítása tovább folytatódott. A lisszaboni szerződés, amelyet 2007-ben írtak alá és 2009-ben lépett hatályba, szintén deklarálta a szubszidiaritást, újabb mérföldkövet jelentve.²⁰ A 3b. cikk (3) bekezdése szerint:

¹⁴ ARATÓ–KOLLER 2019: 42.

¹⁵ HOOGHE–MARKS 2009.

¹⁶ Az Európai Unióról szóló szerződés 3b. cikk.

¹⁷ MARQUARDT 1994: 627–628.

¹⁸ MAJOR 1993.

¹⁹ Szubszidiaritás Jegyzőkönyv 1997.

²⁰ ARRIBAS–BOURDIN 2012: 13–17.

„A szubszidiaritás elvének megfelelően azokon a területeken, amelyek nem tartoznak kizárólagos hatáskörébe, az Unió csak akkor és annyiban jár el, amikor és amennyiben a tervezett intézkedés céljait a tagállamok sem központi, sem regionális vagy helyi szinten nem tudják kielégítően megvalósítani, így azok a tervezett intézkedés terjedelme vagy hatása miatt az Unió szintjén jobban megvalósíthatók.”²¹

Mindezekhez kapcsolódóan, az arányosság elvének megfelelően az Európai Unió a szerződésekben meghatározott célokon túl sem terjeszkedhet, még akkor sem, ha ez hatékonyabb megoldást eredményezne.

A tagállami szint mellett a regionális és helyi szintek mint lehetséges döntéshozatali szintek deklarálása jelentős előrelépés a fogalom tartalmának kiterjesztésében. Ezzel a szubszidiaritás fogalma inkluzívabbá vált, és már nem csak a tagállamok és az Európai Unió kettősségében értelmezhető.²² A szubszidiaritás elvének alkalmazásáról a lisszaboni szerződéshez csatolt jegyzőkönyv rendelkezik. A lisszaboni szerződés a nemzeti parlamentek szerepét is megerősítette a jogalkotási folyamatban azáltal, hogy előzetes és utólagos ellenőrzési jogosultságokat is deklarált számukra. Az úgynevezett korai figyelmeztető mechanizmus alapján a nemzeti parlamenteknek előzetesen lehetősége van az uniós jogalkotás-tervezetet a szubszidiaritás elvének való megfelelés szempontjából megvizsgálni. Utólagosan pedig a már kihirdetett jogalkotási aktus ellen is lehetőségük van szubszidiaritáskeresetet benyújtani.²³

A lisszaboni szerződés tehát lehetővé tette a nemzeti parlamentek és az Európai Unió Bírósága szerepének megerősítését a szubszidiaritás elve betartásának ellenőrzésében. Továbbá a szerződés lehetőséget teremtett arra, hogy a regionális parlamentek és a Régiók Bizottsága is részt vehessenek egy korai figyelmeztető mechanizmusban.

Elméleti magyarázatok

A szubszidiaritás értelmezése nagymértékben attól függ, hogy mit gondolunk az európai integráció jellegéről. Az Európai Uniót nem könnyű értelmezni, hiszen egy „Beazonosítatlan” Politikai Tárgy,²⁴ egy sui generis²⁵ politikai rendszer, jelenleg 27 tagállammal, több mint négyemillió négyzetkilométer területtel és mintegy 450 millió lakossal. Se nem állam, se nem nemzetközi szervezet. Az EU sajátos jellegének egyik fontos jellemzője a politikai rendszer állandó változása.²⁶ Az új bővítések²⁷ és az Egyesült Királyság távozása miatt is elmondható, hogy a tagállamok száma, a földrajzi határok, a szakpolitikák, az intézményrendszer és a döntéshozatali folyamatok folyamatosan változnak

²¹ Lisszaboni szerződés 3b. cikk (3) bekezdés.

²² ARRIBAS–BOURDIN 2012.

²³ A szubszidiaritás elve érvényesülésének uniós és hazai szabályozása: www.parlament.hu/szubszidiaritast-vizsgalat

²⁴ DELORS 1985.

²⁵ A sui generis latin kifejezés azt jelenti, hogy egyedülálló, sajátos, önmagában értelmezhető. Ez széles körben használt kifejezés az EU politikai rendszerének leírására.

²⁶ ARATÓ–KOLLER 2019: 38–39.

²⁷ 1973-ban, 1981-ben, 1986-ban, 1995-ben, 2004-ben, 2007-ben és 2013-ban.

az idő múlásával. Az integrációs folyamat hat nyugat-európai tagországgal kezdődött és átalakult 27 tagállamú Unióvá, amely északi, déli, közép- és kelet-európai országokat is magában foglal. Az európai integráció intézményeinek szerepében is jelentős változások történtek. Például az Európai Parlament a konzultatív intézményi szerepből társjogalkotóvá vált. Az európai integráció indulásakor a Tanácsnak nem volt kötelessége figyelembe venni az EP véleményét. Most már gyakorlatilag nincs jogalkotás az EP jóváhagyása nélkül. A tagállamok kormányait képviselő Tanács esetében, amely eredetileg az egyetlen döntéshozó volt, az eredeti konszenzuson alapuló eljárást egyre több szakpolitikai területen váltotta fel a minősített többségi szavazás. A Régiók Bizottsága, egy, az Európai Unióhoz tartozó konzultatív intézmény, az 1990-es években kezdte meg működését, és azóta fontos konzultatív testületté vált, amely a regionális és helyi érdekeket képviseli és csatornázza be a döntéshozatali folyamatba. A szubszidiaritás szempontjából az Uniót egy összetett, *sui generis* politikai rendszernek kell tekinteni, amelyben megvalósul a tagállamok részleges szuverenitásátruházása az uniós intézmények számára.

Az európai integráció elméletei²⁸ többféleképpen értelmezik ezt az egyedi politikai rendszert. Néhányan arra összpontosítanak, hogy leírják az integrációs folyamatot, mások inkább az integráció végső kimenetére összpontosítanak, megint mások csak a rendszer bonyolultságának természetét írják le.²⁹ A második világháború után, az európai integráció ötletének születése idején a föderalizmus volt az uralkodó gondolat az európai integráció megalapítása mögött,³⁰ kiemelve az európai államszövetség létrehozásának lehetőségét. A funkcionalizmus és a neofunkcionalizmus³¹ volt a mögöttes ideológia az Európai Szén- és Acélközösség létrehozásában, valamint az úgynevezett Monnet-módszerben – amely a szuverenitás átadását jelentette a közös európai intézményeknek – az 1950-es években. A szupranacionalizmus és a fokozatosan mélyülő integráció, amely egyre több új szakpolitikai területre terjed ki, az Európai Gazdasági Közösség (EGK) létrehozásának idején az európai egységfolyamat központi logikája volt. Ezt követően, főként Charles de Gaulle francia elnök hatására, az 1960-as években a kormányköziség³² megközelítése került előtérbe, amely elmélet hangsúlyozza a nemzetállamok elsődlegességét a szakpolitikák meghatározásában és az egységfolyamat további fejlődésében.³³ Az 1980-as és 1990-es évekig az európai integráció értelmezése a „nagy elméletek” nevű keretrendszeren belül zajlott,³⁴ amelyek annak vagy a szupranacionális, vagy a kormányközi jellegét hangsúlyozták.³⁵

Az 1980-as évek és az Európai Unió születése Maastrichtban új elméleti magyarázatok megfogalmazásához vezetett.³⁶ Mindegyikük politikatudományi alapokon magyarázta az európai integráció megváltozott természetét és fejlődésének új irányait.

²⁸ ARATÓ-KOLLER 2023: 15–30.

²⁹ WIENER-BÖRZEL-RISSE 2019.

³⁰ SPINELLI 1972; BURGESS 2006.

³¹ HAAS 1958; Lindberg 1963; SCHMITTER 2004: 45–74.

³² DE GAULLE 1971.

³³ HOFFMAN 1966: 862–915; TAYLOR 1982: 741–766; MORAVCSIK 1993: 473–524; 1998.

³⁴ ARATÓ-KOLLER 2023: 15–30.

³⁵ HOOGHE-MARKS 2019: 1113–1133.

³⁶ ROSAMOND 2000.

Az új elméletek már nem feltételezték az Európai Unió és tagállamai kettős és kollektív dinamikáját, hanem sokkal differenciáltabb politikai struktúrát tártak fel, amelyben számos szereplő, köztük regionális és helyi hatóságok is részt vesznek.

Azok között az elméletek között, amelyek ebben az időszakban születtek, a többszintű kormányzás (MLG) elméleti modell már tartalmazta a szubszidiaritás elvét. Az MLG-elméletek fókuszja más, mint az integráció úgynevezett nagy elméleteié.³⁷ Az MLG-elméletek az EU kormányzásának különböző szintjeit, azaz a tagállamokon és az uniós intézményeken túli, regionális és helyi szereplőket is azonosítják. Ezért az MLG-elméletek képesek leírni az EU kormányzásának működését, ahol a szubnacionális szereplők is kulcsfontosságú szerepet játszanak az Európai Unió szakpolitikai folyamataiban.³⁸

Az intézményi elméletek hozzájárulhatnak a szubszidiaritás korlátainak és dinamikájának megértéséhez azzal, hogy rávilágítanak arra, hogy uniós intézmények nemcsak reaktív és végrehajtó szerepet játszanak, hanem cselekvő alakítói is az integrációs folyamatnak.³⁹ Például az intézményi elméletek magyarázhatják, hogy az Európai Bizottság mint a jogalkotás elsődleges kezdeményezője néhány esetben érdekelt, máskor ellenérdekelt is lehet a szubszidiaritás végrehajtásában.

Végül, a differenciált integráció kortárs elmélete további magyarázattal szolgálhat a szubszidiaritás jellegének értelmezéséhez azzal, hogy az európai integrációt „egymásra rétegződő együttműködő klubokként” írja le, ahol a „klubtagság” meghatározza az integráció különböző szintjeit.⁴⁰ Például Magyarország teljes jogú tagja az Európai Uniónak és a schengeni térségnek, de nincs benne az euróövezetben. Norvégia nem az EU tagja, de része az Európai Gazdasági Térségnek és a schengeni együttműködésnek. Ez azt jelenti, hogy az Európai Unió már nem egységes, hanem differenciált politikai rendszer, ahol különböző kormányzati szinteken számos szereplő található, és ahol a tagállamok dönthetnek arról, hogy távol maradnak vagy csatlakoznak egy adott együttműködéshez. Ebben a modellben a szubszidiaritás új dinamikát és kiterjesztett értelmezést kap.

A szubszidiaritás az EU jövőjéről szóló diskurzusban

A szubszidiaritás értelmezésének legizgalmasabb területe a közelmúltban az Európai Unió jövőjéről szóló vitákhoz kapcsolódik. Az Európai Unió immár több mint másfél évtizede tartó, permanens, többszintű válságban van, amelynek súlyossága és a válságterületek együttes jelentkezése miatt nem hasonlítható a korábbi válságokhoz. Az elmúlt másfél évtizedet a globális gazdasági és pénzügyi válság, a szuverén adósságválság, az intézményi és politikai válság, a brexit, a legitimitási válság, az értékválság, a demográfiai válság, valamint a Covid-19-járvány okozta egészségügyi, gazdasági és energiaválság jellemezte. Közben Európa megváltozott globális és geopolitikai térben cselekszik. 2022. február 24-én, Oroszország Ukrajna elleni agressziójával háború

³⁷ MARKS 1993: 391–410; HOOGHE–MARKS 2020; KAISER 2014: 53–60; BACHE–FLINDERS 2015.

³⁸ MARKS 1993: 391–410; HOOGHE–MARKS 2020; KAISER 2014: 53–60; BACHE–FLINDERS 2015.

³⁹ BULMER 1993: 351–380.

⁴⁰ STUBB 1996: 283–295; DE NEVE 2007: 503–521; DYSON–SEPOS 2010; LEUFFEN–RITTBERGER–SCHIMMELFENNIG 2012; KOLLER 2012; 2019.

robbant ki Európa földrajzi területén. A válságok mindig sürgetik a jövőről való gondolkodást, különösen akkor, amikor a túlélés a tét.

A tagállamok és az EU döntéshozói, a regionális és helyi képviselők, valamint az EU polgárai mind válaszokat keresnek arra a kérdésre, hogy az Európai Unió milyen szerepet fog játszani a jövőben, és képes lesz-e megbirkózni a növekvő belső és külső kihívásokkal és válságjelenségekkel. Milyen intézményi és politikai struktúra kellene ahhoz, hogy hatékony választ lehessen nyújtani a válságjelenségekre, figyelembe véve a tagállamok, a regionális és helyi közösségek, valamint az Unió egészének érdekeit?⁴¹

A szubszidiaritás rendszeresen visszatérő téma az Európai Unió jövőjéről szóló vitákban. Jean-Claude Juncker Bizottságának 2017-es fehér könyve öt lehetséges forgatókönyvet tartalmazott az EU jövőbeli fejlődésére vonatkozóan, és jelentős hivatkozásokat tett a szubszidiaritásra. A 4. forgatókönyv, „Kevesebbet hatékonyabban”, azt jelentette, hogy az EU kivonulna bizonyos szakpolitikai területekről, ahol tevékenysége nem kevésbé hatékony. E forgatókönyv szerint a szuverenitás átadása nemcsak egy irányba lehetséges: a tagállamok szintjéről az uniós intézmények felé, hanem a szuverenitás vissza is térhet a tagállamokhoz, és továbbgondolva regionális és helyi szintekhez, ha a kérdést alacsonyabb szinten jobban lehet kezelni.⁴² Habár a Fehér könyv nem kötelező érvényű dokumentum, fontos referenciaként szolgál a döntéshozók számára különböző hatósági szinteken, amikor az integráció lehetséges jövőbeli útjait fontolóra veszik.

A korábbi bizottsági elnök, Juncker a szubszidiaritás kulcsszerepét hangsúlyozta az Unió jövőbeli fejlődésében, és egy munkacsoportot hozott létre annak tisztázására, hogyan indíthat el az Európai Unió új munkamódszert a szubszidiaritás és arányosság elveinek hatékonyabb érvényesülése érdekében. A munkacsoport fontos küldetése volt a korábban említett többszintű kormányzás elméletének gyakorlati megvalósítása. Rámutattak arra, hogy nemcsak az Európai Unió és a 27 tagállam viszonyát kell figyelembe venni, hanem sokkal több érdekelt fél viszonyát, akik mind részt vesznek a szakpolitikai eredmények elérésében, ugyanakkor azonban egyéni aspirációk és célok követése is vezérli őket, mivel különféle érdekeik és nézeteik is vannak. A jelentés úgy fogalmaz: „Ma van 41 nemzeti parlamenti kamaránk, 74 regionális jogalkotói közgyűlésünk, 280 régiónk és 80 000 helyi önkormányzatunk. Ezek mind közvetlenül vesznek részt a helyi uniós politikákban. Aggályaitak és gyakorlati tapasztalataikat szisztematikusabb módon kell meghallgatni, ha olyan politikákat akarunk, amelyek működnek, ugyanakkor pedig tiszteletben tartják nemzeteink, régióink és településeink jellegét és identitását.”⁴³

A munkacsoport munkájának eredménye egy úgynevezett értékelő táblázat (Model Grid), sajátos ellenőrző lista kidolgozása volt, amelyet az EU jogalkotási folyamatában lehet használni a szubszidiaritás elve betartásának vizsgálatára. Megállapodtak egy többéves programban, amely elősegítené az EU tevékenységeinek újraegyensúlyozását néhány területen, és megerősítették, hogy szerződésmódosítás esetén a nemzeti parlamenteknek több időt kellene kapniuk az EU-s jogszabálytervezetek felülvizsgálatához.

⁴¹ KOLLER 2021.

⁴² European Commission 2017.

⁴³ Európai Bizottság 2018, 32.

Ajánlásként fogalmazták meg azt, hogy az EU-intézmények ne mindig új jogszabályok kezdeményezéséhez forduljanak, hanem a már meglévő uniós jogszabályok adta lehetőség kiaknázását is támogassák. Ez egy teljesen új irány lenne az EU jövőbeli fejlődésében, és eltérne az Európai Unió intézményi jellegétől, ahol – főként az Európai Bizottság aktivizmusa miatt – az EU mindig új jogszabályok kezdeményezésével válaszolt az új kihívásokra.⁴⁴

Ha ezeket a javaslatokat távolabbról nézzük, láthatjuk, hogy valójában összekapcsolják a szubszidiaritás elvének betartását és az európai integráció régi és soha meg nem valósult kívánságát, hogy demokratikus követelményeknek megfelelően működjön. Éppen úgy, mint a maastrichti szerződésben, ez a cél is kiemelkedik újra az EU jövőjéről szóló elképzelésekből. A 1990-es évekig az Európai Unió demokratikus deficitje nem volt téma. Az Európai Közösség és szabályozási tevékenységei a gazdasági integráció területén nem vetettek fel komoly demokratikus aggodalmakat vagy legitimitási problémákat. Azonban a maastrichti szerződés, amely létrehozta az Európai Uniót és politikai rendszerre alakította a korábbi Európai Közösséget, lényegesen kibővítette a közös politikák területét. Így az Európai Unió egyre fontosabbá vált, és elkezdte befolyásolni a polgárok mindennapi életét. Ekkor vált láthatóvá az Unió demokratikus deficitje.⁴⁵ A kutatók két szempontból azonosítják ezt a jelenséget. Egyrészt azt állítják, hogy az Európai Unió kevés lehetőséget biztosít az európai polgároknak a jogalkotás és a döntéshozatal tekintetében. Másrészt az Európai Unió intézményi struktúrája, ahol a hatalmi ágak szétválasztása csak korlátozott mértékben érvényesül, nem teszi lehetővé a demokratikus működést, így a politikai rendszer demokratikus jellemzői elégtelenek mind a polgár és az intézményi rendszer közötti viszonyban, mind az intézmények struktúrájában.⁴⁶ Habár harminc év telt el Maastricht óta, ebben a két kérdésben nincs valódi előrelépés, és a demokratikus deficit továbbra is akadály a további uniós fejlődés előtt.

A szubszidiaritás elvének betartása ezért egy ígéret a jövőbeni demokratikusabb Európai Unióra. Egyrészt, ha valóban elmozdulás történik a helyi, regionális és civil szereplők és érdekelt felek hatékonyabb részvételének irányába az európai kormányzásban, az EU közelebb kerülhet polgáraihoz, ami hosszú ideje vágyott álom Európában. Másrészt, ha az Európai Unió és intézményei képesek jobban integrálni a helyi és regionális érdekeket és érveket, valamint a demokratikusan megválasztott regionális és nemzeti parlamentek véleményét a döntéshozatalba, az Unió politikai rendszere jelentős lépést tehet egy valódi részvételi demokrácia megvalósításának irányába. A szubszidiaritás végrehajtása pontosan ezeknek a céloknak az elérését ígéri.

Az utóbbi időkben előtérbe került a szubszidiaritás egy másik dimenziója is, nevezetesen a polgárok erőteljesebb részvétele az európai jövő alakításában. Emmanuel Macron francia elnök volt az, aki 2019-ben felvetette az ötletet egy Európa jövőjéről szóló konferencia életre hívására.⁴⁷ Később az Európai Bizottság elnöke, Ursula von der Leyen is támogatta az ötletet.⁴⁸

⁴⁴ Európai Bizottság 2018.

⁴⁵ WEILER–HALTERN–MAYER 1995: 4–39; MORAVCSIK 2008; MAJONE 2014: 1216–1223.

⁴⁶ ARATÓ–KOLLER 2019: 199.

⁴⁷ MACRON 2019.

⁴⁸ European Commission 2019.

A konferencia végső jelentése 49 javaslatot tartalmazott, amelyek közül a 40. javaslat a szubszidiaritásról szólt. A dokumentum kijelenti: „Az aktív szubszidiaritás és a többszintű kormányzás kulcsfontosságúak és alapvetőek az EU működése és demokratikus elszámoltathatósága szempontjából.”⁴⁹ Más szavakkal, a polgárok itt azon az állásponton voltak, hogy a demokrácia követelményeinek megfelelően a demokratikusan működő többszintű kormányzás csak a szubszidiaritás elvének teljes körű alkalmazásával valósítható meg. Javaslatként fogalmazták meg azt is, hogy a nemzeti és regionális parlamenteknek valódi szereplőkké kell válniuk az Unió jogalkotási folyamatában.⁵⁰

A dokumentum további javaslatokat is tartalmazott a regionális szintű képviselet javítására: „Reformáljuk meg a Régiók Bizottságát annak érdekében, hogy megfelelő csatornákat teremtsünk a párbeszédre a régiók, valamint a városok és települések számára, és adjunk nekik kiemelt szerepet az intézményi architektúrában, ha területi ügyekről van szó.” A szubszidiaritás betartásának további fontos eleme annak egyértelmű és világos meghatározása és tisztázása, hogy mit jelent a fogalom a gyakorlatban: „A közös megállapodáson alapuló szubszidiaritás fogalom következetes használata minden uniós intézmény számára hozzájárulhat ahhoz, hogy tisztázódjon, hogy a döntéseket az európai, a nemzeti vagy a regionális szinten kell-e meghozni.”⁵¹ Végül, de nem utolsósorban, a jogalkotási folyamat érdekeltjei között a civil társadalom szervezeteit is kiemeli a jelentés. Érdekes módon, bár a szerződésmódosítás és -felülvizsgálat nem volt része a konferencia küldetésének, a szubszidiaritásra vonatkozó javaslatban a dokumentum említést tett egy új európai konvent elindításának a lehetőségéről.⁵² Összegezve, a dokumentum egyértelműen mutatja, hogy az európai polgárok a szubszidiaritást az Európai Unió demokratikus működésének fontos előfeltételeként azonosították. A közvéleménykutatások azt is igazolják, hogy az európai uniós polgárok a többszintű kormányzási struktúrában bíznak a legjobban, ahol a helyi, regionális, nemzeti és európai uniós szintek együttműködése valósul meg.⁵³ Következésképpen, már nem célszerű csak a tagállamok és az Európai Unió kettősségének keretében gondolkodni. A helyi és regionális hatóságok részei az európai kormányzásnak, amely most már többszintű struktúra.

Összegzés

A szubszidiaritás fogalma harminc éve jelen van az európai integráció továbbfejlesztésével kapcsolatos diskurzusokban. A maastrichti szerződés idején politikai és jogi koncepcióként született, amely innovatív, de nem egyértelműen definiált tartalommal bírt. A szubszidiaritás azóta jogilag kötelező érvényű alapelvvé vált, de annak ellenére, hogy jelentése szerződés szerint rögzített, további tisztázásra van szükség a fogalom tartalmának tekintetében. Politikai értelemben a fogalom gyakran leegyszerűsített, szűkített értelemben használatos, amelyet az európai integráció túlzott kiterjesztésének

⁴⁹ European Parliament 2022: 84.

⁵⁰ European Parliament 2022: 84.

⁵¹ European Parliament 2022: 84.

⁵² European Parliament 2022: 84.

⁵³ Lásd: <https://cor.europa.eu/en/our-work/Pages/EURegionalBarometer-2020.aspx>

megakadályozására használnak fel. Végül pedig az állampolgárok egyre inkább az Európai Unióban hatékonyabb szubszidiaritás végrehajtását sürgetik. A szubszidiaritás jelen van a jövővel kapcsolatos vitákban. A közvélemény-kutatások eredményei is alátámasztják azt a megállapítást, hogy az Európai Unió többszintű kormányzási rendszere nem működhet a szubszidiaritás elvének maradéktalan érvényesülése nélkül. A szubszidiaritás elve megmentheti az Európai Uniót attól, hogy fel kelljen adnia korábbi eredményeit. A különböző döntéshozatali szinteket jobban bevonva egy többszintű kormányzási rendszerbe, az európai uniós polgárokat is megnyerheti az európai projekt további működtetéséhez és az európai integráció jövőbeli fennmaradásához.

Irodalomjegyzék

- ARATÓ Krisztina – KOLLER Boglárka (2023): *Európa utazása. Integrációtörténet*. Budapest: Gondolat.
- ARATÓ Krisztina – KOLLER Boglárka szerk. (2019): *Az Európai Unió politikai rendszere*. Budapest: Dialóg Campus.
- ARATÓ Krisztina (2019): Integrációelméletek (történelmi perspektívában). In KOLLER Boglárka – ARATÓ Krisztina (szerk.): *Az Európai Unió politikai rendszere*. Budapest: Dialóg Campus, 185–197.
- ARRIBAS, G. Vara – BOURDIN, Delphine (2012): What Does the Lisbon Treaty change regarding subsidiarity within the EU institutional framework? *Eipascope*, 2, 13–17.
- Az Európai Unióról szóló szerződés. OJC 191, 29.7.1992. Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:11992M/TXT>
- BACHE, Ian – FLINDERS, Matthew V. (2015): *Multi-level Governance: Essential Readings*. Cheltenham: Edward Elgar. Online: <https://doi.org/10.4337/9781784716240>
- BALASSA Béla (1961): *The Theory of Economic Integration*. Homewood, Illinois: Irwin.
- BULMER, Simon J. (1993): The Governance of the European Union: A New Institutionalist Approach. *Journal of Public Policy*, 13(4), 351–380. Online: <https://doi.org/10.1017/S0143814X0000115X>
- BURGESS, Michael (2006): *Comparative Federalism. Theory and Practice*. London and New York: Routledge.
- European Parliament (2022): *Conference on the Future of Europe. Report on the Final Outcome*. Online: <https://doi.org/10.2860/637445>
- Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union (Treaty of Lisbon). 2016. Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:C:2016:202:FULL&from=EN>
- DE NEVE, Jan-Emmanuel (2007): The European Union? How Differentiated Integration is Reshaping the EU? *Journal of European Integration*, 29(4), 503–521. Online: <https://doi.org/10.1080/07036330701502498>
- DE GAULLE, Charles (1971): A Concert of European States. In NELSEN, Brent F. – STUBB, Alexander (szerk.): *The European Union*. London: Palgrave Macmillan.

- DELORS, Jacques (1985): *Speech at the first Intergovernmental Conference (IGC), Luxembourg, 9 September 1985*. Bulletin of the European Communities, September 1985. Online: www.cvce.eu/content/publication/2001/10/19/423d6913-b4e2-4395-9157-fe70b3ca8521/publishable_en.pdf
- DELORS, Jacques (1989): *Address given at the College of Europe in Bruges, October 17, 1989*. Online: www.cvce.eu/content/publication/2002/12/19/5bbb1452-92c7-474b-a7cf-a2d281898295/publishable_en.pdf
- DYSON, Kenneth – SEPOS, Angelos (2010): *Which Europe? The Politics of Differentiated Integration*. London: Palgrave Macmillan. Online: <https://doi.org/10.1057/9780230289529>
- Egységes Európai Okmány (1987). Online: www.europarl.europa.eu/about-parliament/hu/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/single-european-act
- Európai Bizottság (é. n.): *Együttes nyilatkozat az Európa jövőjéről szóló konferenciáról. 2021. A polgárok szerepvállalásának növelése a demokráciáért – Egy reziliensebb Európa megteremtése*. Online: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6796-2021-INIT/en/pdf>
- Európai Bizottság (2018): *Jelentés a szubszidiaritással, az arányossággal és a „kevesebbet hatékonyabban” megközelítéssel foglalkozó munkacsoporttól*. Online: <https://doi.org/10.2792/874312>
- European Commission (2017): *White Paper on the Future of Europe. Reflections and scenarios for the EU27 by 2025*. COM(2017) 2025 final. Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017DC2025>
- European Commission (2019): *The European Commission's priorities for 2019–24*. Online: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024_en
- European Union [é. n.]: *Schuman Declaration May 1950*. Online: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/1945-59/schuman-declaration-may-1950_en
- HAAS, Ernst B. (1958): *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950–1957*. London: Stevens.
- HOFFMANN, Stanley (1966): *Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation State and the Case of Western Europe*. *Daedalus*, 95(4), 862–915.
- HOOGHE, Liesbet – MARKS, Gary (2019): *Grand Theories of European Integration in the Twenty-first Century*. *Journal of European Public Policy*, 26(8), 1113–1133. Online: <https://doi.org/10.1080/13501763.2019.1569711>
- HOOGHE, Liesbet – MARKS, Gary (2009): *A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus*. *British Journal of Political Science*, 39(1), 1–23. Online: <https://doi.org/10.1017/S0007123408000409>
- HOOGHE, Liesbet – MARKS, Gary (2020): *A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus*. *British Journal of Political Science*, 39(1), 1–23. Online: <https://doi.org/10.1017/S0007123408000409>
- KAISER Tamás (2014): *New Forms of Governance in the Transnational Cooperations*. *Pro Publico Bono*, 2(3), 53–60.
- KOLLER Boglárka (2012): *Klubtagságok az EU-ban. A differenciált integráció gyakorlati és elméleti vonatkozásai*. *Politikatudományi Szemle*, 21(1), 32–57.

- KOLLER, Boglárka (2019): Differentiated Union. The Only Way Forward or One That Leads to Desintegrations? In VIOLAINE, D. – XAVIER, R. (szerk.): *L'Europe, une fracture à retardement: Intégration asymétrique, dépendances, fragmentation (Questionner l'Europe)*, Paris: L'Harmattan, 97–118.
- KOLLER Boglárka (2021): Politikai unió vagy nemzetek Európája?: A millió dolláros kérdés margójára. *Európai Tükör*, 24(3), 5–32. Online: <https://doi.org/10.32559/et.2021.3.1>
- LEUFFEN, Dirk – RITTBERGER, Berthold – SCHIMMELFENNIG, Frank (2012): *Differentiated Integration: Explaining Variation in the European Union*. London: Palgrave Macmillan.
- LINDBERG, Leon N. (1963): *The Political Dynamics of Economic Integration*. Oxford: Oxford University Press.
- Lisszaboni Szerződés az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításáról, amelyet Lisszabonban, 2007. december 13-án írtak alá. Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=OJ:C:2007:306:FULL&from=HU>
- MACRON, Emmanuel (2019): Pour une Renaissance européenne. *Élysée*, 2019. március 4. Online: www.elysee.fr/emmanuel-macron/2019/03/04/pour-une-rennaissance-europeenne.
- MAJONE, Giandomenico (2014): From Regulatory State to a Democratic Deficit Default. *Journal of Common Market Studies*, 52(6), 1216–1223. Online: <https://doi.org/10.1111/jcms.12190>
- MAJOR, John (1993): *Speech to Conservative Group for Europe. April 22, 1993*. Online: <https://johnmajorarchive.org.uk/1993/04/22/mr-majors-speech-to-conservative-group-for-europe-22-april-1993/>
- MARKS, Gary (1993): Structural Policy and Multilevel Governance in the EC. In CAFRUNY, Alan W. – ROSENTHAL, Glenda G. (szerk.): *The State of the European Community*. Boulder, CO: Lynne Rienner, 391–410. Online: <https://doi.org/10.1515/9781685856540-024>
- MARQUARDT, Paul D. (1994): Subsidiarity and Sovereignty in the European Union. *Fordham International Law Journal*, 18(2), 616–640.
- MORAVCSIK, Andrew (1993): Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmental Approach. *Journal of Common Market Studies*, 31(4), 473–524. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.1993.tb00477.x>
- MORAVCSIK, Andrew (1998): *The Choice for Europe. Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*. Ithaca: Cornell University Press.
- MORAVCSIK, Andrew (2008): The Myth of Europe's 'Democratic Deficit'. *Intereconomics: Journal of European Economic Policy*, 43(6), 331–340.
- OSTROM, Elinor (1990): *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511807763>
- ROSAMOND, Ben (2000): *Theories of European Integration*. New York: Palgrave Macmillan. Online: <https://doi.org/10.5040/9781350389199>
- SCHMITTER, Philippe C. (2004): Neo-Neofunctionalism. In WIENER, Antje – DIEZ, Thomas (szerk.): *European Integration Theory*. Oxford: Oxford University Press, 45–74. Online: <https://doi.org/10.1093/hepl/9780198737315.003.0003>

- SPINELLI, Altiero (1972): The Growth of the European Movement since the Second World War. In HODGES, Michael (szerk.): *European Integration. Selected readings*. Harmondsworth: Penguin Books, 43–68.
- STUBB, Alexander (1996): A Categorization of Differentiated Integration. *Journal of Common Market Studies*, 34(2), 283–295. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.1996.tb00573.x>
- Szubszidiaritás Jegyzőkönyv (1997): *Jegyzőkönyv a szubszidiaritás és az arányosság elveinek alkalmazásáról*. Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:12006E/PRO/30>
- TAYLOR, Paul (1982): Intergovernmentalism in the European Communities in the 1970s: Patterns and Perspectives. *International Organization*, 36(4), 741–766. Online: <https://doi.org/10.1017/S0020818300019081>
- TINDEMANS, Leo (1976): Tindemans Report (presented in 1975 to the European Council). Bulletin of the European Communities, Supplement 1/76. Online: http://aei.pitt.edu/942/1/political_tindemans_report.pdf
- Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts – Protocol on the Application of the Principles of Subsidiarity and Proportionality. 11997/D/PRO/07. Official Journal C 340, 1997. október 11. Online: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:11997D/PRO/07:EN:HTML>
- WEILER, Joseph H. H. – HALTERN, Ulrich – MAYER, Franz (1995): European Democracy and its Critique. *West European Politics*, 18(3), 4–39. Online: <https://doi.org/10.1080/01402389508425089>
- WIENER, Antje – BÖRZEL, Tanja A. – RISSE, Thomas (2018): *European Integration Theory*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/hepl/9780198737315.001.0001>

